

כיסוי הראש לנשים*

ראשי-פרקים

- א. מבוא
- ב. תקופת התנ"ך
- ג. תקופת התנאים
- ד. תקופת האמוראים
- ה. הטעם והייעוד של כיסוי הראש

*

א. מבוא

ההלכה מחייבת את האשה היהודיה הנשואה לכסות את ראשה, אך האם באמת קיימו את ההלכה הזו במשך הדורות? האם הנשים כיסו את ראשן? אם כן - כיצד כיסו? במה השתמשו? באיזו מידה כוסו השערות - האם כל שערות הראש או רק מקצתן? האם לאורך כל התקופות או שחלו שינויים? האם כולן נהגו כך או שחלקן כיסו וחלקן לא? מה היתה הסיבה - האם קיום ההלכה בלבד או שהיו סיבות נוספות? אם לא כיסו - האם השיער היה קלוע או פזור? המקור בגמרא לאיסור יציאת האשה ללא כיסוי ראש הוא בכתובות עב: "ואלו יוצאות שלא בכתובה: העוברת על דת משה ויהודית... ואיזו היא דת יהודית? יוצאה וראשה פרוע...". - אשה ש"יוצאת וראשה פרוע" הרי היא נחשבת "עוברת על דת" ומספקת בכך לבעלה עילה לגירושין ללא כתובה.¹

ג. תקופת התנ"ך

בתנ"ך מצאתי התייחסות לעניין כיסוי הראש, או איזכורים של אביזרי כיסוי שונים בבראשית בסיפורי רבקה ותמר, בבמדבר במקרה הסוטה, בתוכחות ישעיה ויחזקאל ובמגילות רות ושיר השירים. הצעף מוזכר בהקשר לרבקה (בראשית כד, סד-סה) ולתמר (שם לח, יד). רבקה לא היתה נשואה עדיין ולכן אין כאן עניין של כיסוי הראש מחמת נישואיה ואם כבר נחשבה ככזאת, היה עליה להיות מכוסת ראש עוד קודם לפגישתה הראשונה עם יצחק בשדה. יש שמפרשים שעשתה זאת מחמת בושה או צניעות ויש מי שאומר (רד"ק, ספורנו) שכיסתה ממש את עיניה שלא תראה אותו.

* קטעים ועיבוד מתוך עבודה מורחבת בנושא זה.

1 ראה עוד: פרימר ד', עילות גירושין עקב התנהגות בלתי מוסרית. הוגש לשם קבלת תואר דוקטור למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים, אדר, תש"ס.

לגבי תמר, ברור שאם היתה היא היחידה שהשתמשה בצעיף, היתה התופעה יוצאת דופן ומושכת תשומת לב מרובה ובכך לא היתה משיגה את מטרתה. ולכן עלינו לומר שהצעיף היה אביזר מוכר ומקובל; ויותר מזה, שהיה בגד של אשה שהיא לא אלמנה (כך מובן מהפסוק), כלומר - נשואה או רווקה או, להבדיל, זונה.

על תמר יש מפרשים שהשתמשה בצעיף כדי שלא יכירוה (רש"י, רד"ק) או שהצעיף היה מקובל כבגד של זונות. כך רמב"ן בפירושו המסתמך על המשנה: "שלש סבכות הן... ושל יוצאת חוץ..." [=זונה, לפי פירוש אחד].

רשב"ם הוא הפרשן היחיד שמציין שפייסתה את ראשה: ותכס את ראשה בצעיף, שאין זה דרך אלמנות.

אביזרים נוספים המשמשים ככיסוי מוזכרים בישעיה ג, יח-כג, בתוך התוכחה לנשים הגאותניות בה מתוארים מעשיהן וענשן. מוזכרים שם: "שביסים" = החוט הנתלה בסבכה שהאשה שמה על ראשה.

"שהרונים" = התרגום: סבכיא.

"פארים" = כובעים או מצנפות לראש.

"קישורים" = חוטי משי שקושרות בהם את שער הראש ואת הצמות.

"צניפות" = כיסויים לראש.²

ביחזקאל טז, יב בתוך רשימת הדברים שיעשה ה' לכנסת ישראל כדי שתהיה ראויה להיות אשת המלך, הקב"ה, נמצא גם ביטוי לכיסוי ראש: "ואתן נום על אפך... ועטרת תפארת בראשך". וכן ביחזקאל כג, מב, בתוך רשימת הדברים שעושה עם ישראל שנמשל לאשה נואפת: "ויתנו צמידים אל ידיהן ועטרת תפארת על ראשיהן". המכובדת - ראויה ל"עטרת תפארת", הנואפת - אינה ראויה אך חובשת "עטרת תפארת" כדי להטעות ולהחשיב את עצמה כמכובדת. המטפחת מוזכרת במגילת רות ג, טו. לפי המדרש, רות חגרה מתניה כזכר. הרד"ל בפירושו למדרש מבאר שלא נתנה המטפחת על ראשה כאשה, אלא חגרה מתניה כזכר.

הרד"ל מוזכר בשיר השירים ה, ז: "נשאו את רדידי מעלי". במדרש המובא בילקוט שמעוני מסופר בקשר לפסוק זה: "בשעה שצרו על ירושלים, כל מי שבורח היו מכין אותו ומפצעין ראשו ונוטלין את כובעו שנאמר - "נשאו את רדידי מעלי". משתמע מהמדרש שרדיד מכסה את הראש ככובע.

2 הפירושים לאביזרים אלו מובאים כאן מתוך פירוש דעת מקרא.

במקורות שסקרנו עד כה (מלבד המקור ביחזקאל) אין חלוקה בין נשואות ופנויות, ואי אפשר להסיק מסקנות חד-משמעיות על הנוהג המקובל בקרב הנשים הנשואות בתקופת התנ"ך. ממילא, אין הכרח לפרש את הביטוי "ופרע את ראש האשה" שנאמר לגבי אשה סוטה, כגילוי שיערה שהיה עד כה מוסתר מתחת לכיסוי כלשהו. אפשר לפרש "ופרע" כפיזור השיער שהיה עד כה קלוע ומסודר. כך עולה לכאורה מדברי המשנה בסוטה (א,ה) "עד שהוא מגלה את לבה וסותר את שיערה" - השיער רק נסתר. אמנם בספרי נראה מדברי ר' ישמעאל³ שלמד מפסוק זה שדרך בנות ישראל שהן מכסות ראשיהן.

פרופ' קרויס⁴ שואל: "איך תפורש העובדה שבמשנת סוטה וגם בספרי שם, שאמנם כל סדר עבודת הכהן בסוטה מפורט בהם בפרוטרוט ולכל אופניו, לא זכרו אף במילה אחת שקודם 'הפריעה' הסירו מעל ראשה את מצנפתה, אתמהה!" על הערה זו משיג ר' אביגדור אפטאוויצער ואומר, שתמיד כיסו נשים את ראשן ובמשנה לא שנו בלשון גילוי לעניין השיער, מכיוון שזה פשיטא ואין צורך לומר זאת, שהרי אי אפשר לסתור שיער מבלי לגלותו תחילה.⁵

בגמרא דייקו מיותר המלה ("ופרע את ראש האשה" במקום 'את ראשה') שהכהן מגלה את גופה (כולל ראשה), ומיותר המלה "ראש" חוסק שהכהן לא רק מגלה את שיערה אלא גם מפזרו. לפי זה "ופרע" הוא גם לשון גילוי וגם פיזור השיער.

לפי הגמרא בכתובות עב,א-ב מדאורייתא מותר לאשה לצאת כשיקלתה על ראשה, ורק מדת יהודית (מנהג צניעות של בנות ישראל) יש איסור לצאת אפילו בקלתה. קלתה הוא פיסוי כלשהו המכסה חלק מהשיער או שהשיער נראה דרכו. כך מבואר ברש"י ובפיהמ"ש לרמב"ם. אולם יתכן שקלתה הוא השיער כשהוא קלוע. כך עולה מדברי שו"ת דבית יעקב (ח"א אה"ע סי' קג) וכך משער האפפער א"י⁶ - השערות ערוכות וקלועות כמו סל. הוא מסתמך על התלמוד הירושלמי בכתובות פרק שביעי על אותה משנה, שם כתוב "היוצאה בקפלטין שלה" והוא מדייק במלה "שלה" - ואם היתה של אמה או אחותה אז הדין היה שונה? והלא

3 לשון הספרי הוא: "ופרע את ראש האשה" - כהן נפנה לאחוריה ופורעה כדי לקיים בה מצות פריעה דברי ר' ישמעאל. (דבר אחר) לימד על בנות ישראל שהן מכסות ראשיהן. יש גרסאות שלא גרסו "דבר אחר", ולפיהם נראה שהמלים לימד על וכו' אף הן מדבריו של ר' ישמעאל.

4 קדמוניות התלמוד הוצי' דביר, ת"א, תשי"ה, כרך שני, חלק שני, עמ' 275.

5 מתוך מאמרו של א' האפפער "איזו פריעת ראש האשה היא מדאורייתא ואיזו מדרבנן", בתוך הצופה לחוכמת ישראל שנה י"ב, 1928, עמ' 331.

6 ראה לעיל הערה 5, עמ' 330-336.

מידת כיסויו של זה כמידת כיסויו של זה! אלא הכוונה לקליעת השערות, והמלה "קפלטין" כנראה באה מהמלה "קפלוט" שהוא בצל או שום, ולקליעה מסוג זה התייחס ר' יוחנן באומרו שם בירושלמי, שאם השערות קלועות כמין בצל או שום (קליפה על קליפה) אז אין בה משום ראש פרוע.

אולי יש מקום להכריע בשאלה מהי פריעת האשה - גילוי השיער או סתירת קליעתו - לפי הטעמים שנתנו תז"ל לפריעה זו. לפי התוספתא (סוטה פ"ג) "במידה שמדדה, בה מדדו לה... היא פירסה [לאיש הזר] סדין, לפיכך כהן נוטל כיפה [נו"א: צעיפה] מעל ראשה... היא קלעה לו שער, לפיכך כהן סותרה". יש אפוא טעם הן לגילוי והן לסתירת הקליעה.

אמנם באשר לכיפה מעיר פרופ' קרויס,⁷ "שכיפה אינו מלבוש בפני עצמו, אלא נתון מתחת הציץ או מתחת נזר ופאר אחר להעמיד את השער או להבליע את הזוהמא... ואין בזה שום הוכחה לכיסוי ראש האשה".

ממפרשי המקרא (רס"ג בויקרא י, וראב"ע במדבר) עולה שפריעת האשה הוא גלוי שיערה והסרת הכיסוי המכסה עליו. ברש"י קיימת לכאורה סתירה, שכן בתחילת דבריו כתב "סותר את קליעת שיערה כדי לבזותה", ואח"כ הוסיף: "מכאן לבנות ישראל שגלוי הראש גנאי להן". דברי רש"י מסתמכים על המובא בגמרא סוטה ח,א, שם דרשו מ"ופרע את ראשה" - שהכהן סותר את שיערה, אולם רש"י על אתר פירש: "ופרע" בכל מקום לשון גילוי הוא, והוא עצמו מפרש "סותר את שיערה - מרבה בגילוייה, שסותר קליעתה". אם כן שני הדברים מתקיימים: בתחילה גלוי ואח"כ סתירת השיער הקלוע.

חיזוק לפירוש שפריעה היא הסרת הכיסוי יש לקבל ממדרש במדבר רבה יט, כ: "כיון שמות אהרון נסתלקו ענני כבוד ונראו כאשה פרועה" - בני ישראל נראו כאשה פרועה שאין כיסוי של עננים ממעל לראשיהם. כלומר "אשה פרועה" שווה למגולת ראש.

ממדרש תנחומא (קורח כד) המספר על אשתו של און בן פלת שישבה על פתח ביתה "וסתריה למזייה" (=סתרה שערות ראשה), לא ברור אם קודם לסתירת השיער הסירה את כיסוי השיער וגילתה אותו, או שמא כבר היתה גלוית שיער ונותר לה רק לסתור את קליעתו.

אותה אי-בהירות קיימת במדרשים אחרים המספרים על נשים סתורות שיער - המדרש על ירמיהו המובא ברש"י ירמ' לט, ד הפוגש אשה ששערה סתור,

7 קרויס, ש', קדמוניות התלמוד, לעיל הע' 4, שם עמ' 275.

אשת איוב ש"היתה מטפחת על פניה ומגלה את פניה וסותרת את שיערה ותולשת אותן",⁸ ואסתר שלבשה שק ופרעה את ראשה.⁹

בתבליט מהמאה ה-7 לפני הספירה הנוצרית (נמצא כיום ב"בריטיש מוזאום")¹⁰ מתוארים השבויים היהודים שלקח סנחריב לאחר כיבוש לכיש. בתבליט נראות נשים גלויות ראש בשער קלוע הקשור בסרט. ולכאורה, יש מכאן ראייה לכך שבתקופת התנ"ך נהגו נשות ישראל לקלוע שערן ולא לכסותן. אמנם יתכן שבתחילת תקופת התנ"ך הנשים נהגו לכסות ראשן ורק לקראת סוף התקופה נהגו לגלותן. כמו כן יתכן שהנשים שבתבליט היו רווקות, או שהמגלים הורידו לנשים את כיסוייהן כדי להשפילן.¹¹

בפרק זה ניסינו לעמוד על נושא כיסוי הראש בתקופת המקרא. אולם אי אפשר היה להימנע מאיזכור דברי מדרשים ופרשנים, ואצל אלה יש מקום להשערה שהם הושפעו מההלכה שהיתה רווחת בימיהם, ואותה הם השליכו גם על תקופת המקרא, ולו רק כדי שלא לתת פתח לנשות דורם לחרוג מן ההלכה המחייבת אותן.

ג. תקופת התנאים

כבר מדברי התנאים שהובאו בפרק הקודם במגמה לפרש את פסוקי המקרא עלה בדרך-כלל שבימיהם נדרש מבנות ישראל גם כיסוי וגם קליעה. לכאורה יש מקום לשער שאף חלה בימי התנאים החמרה ביתוס לנושא זה, שהרי אם בספרי אמר ר' ישמעאל "לימד על בנות ישראל שהן מכסות ראשיהן" - כלומר: עניין של נוהג ונוהל - הרי בגמ' (כתובות עב,א) כבר מובא בשם תנא דבי ר' ישמעאל: "אזהרה לבנות ישראל שלא יצאו בפרוע ראש".

אכן, מדברי המדרש בבראשית רבה יז, ח "שאלו את ר' יהושע... ומפני מה האיש יוצא ראשו מגולה, והאשה ראשה מכוסה" אין לכאורה להסיק שמדובר על איסור אלא על נוהל בלבד.¹²

אותן התלבטויות שהיו לנו בפרק הקודם אם פריעה מובנה רק סתירת הקליעה או גם גילוי השיער והסרת הכיסוי מעליו, הן גם נחלתנו בפירוש כמה

8 ש"א ורטהימר, בתי מדרשות, ירושלים תשט"ז כרך שני, עמ' קעו.

9 שם כרך א' עמ' שלו.

10 פרטים מובאים בעבודתו של פרימר, ראה לעיל הערה 1, עמ' 56.

11 עוד יתכן, שיוצרי התבליט טעו או הוטעו. טענה דומה נשמעת כנגד צורת המנורה המתוארת על שער טיטוס ברומא.

12 כך על כל פנים פירש קרויס בקדמוניות התלמוד, לעיל הערה 4.

ממקורות חז"ל. למשל: מהי כוונת המשנה בבבא קמא ח,ו "פרע ראש האשה... גילתה את ראשה והיתה מטפחת ומנחת ידה על ראשה" - האם פריעה לחוד וגילוי לחוד, או שמא גילוי הראש שבסוף הינו אות "שגלה ופרע היינו הדך"¹³. יצויין כי אותו סיפור מופיע גם באבות דרבי נתן (נ"א פ"ג, דף ח,א), אך שם מסופר שאותה אשה "יצתה מתוך ביתה ופרעה את ראשה בשוק", ועניין הגילוי לא הוזכר כלל.

יש מקום לטענתו של קרויס, שאין להביא ראיה לחובת הכיסוי מהגדרת הנשים במשנה בנדרים ג,ח כאלו שאינם שחורי ראש כיוון שנשים לעולם מכסות את ראשן (ע"פ הגמ' בנדרים ל,ב). לדבריו, יתכן שאין זו חובה אלא צניעות יתירה שנהגו נשים בעצמן, כמו מידת החסידות שמצאנו אצל אנשים שלפעמים הולכים בכיסוי ראש.

עד כה הנחנו שיתכן שנשים לא נדרשו לכסות את שערן, אבל כן לקלוע אותו. האם יתכן כיסוי השער על גבי שער פרוע? מסתבר שכן. כך עולה מהמשנה בכתובות ב,א וכן ממשנה י' שאחריה, לפיה בתולה נישאת כשראשה מכוסה בהינמא וראשה פרוע, ואז כתובתה מאתיים. השיער פזור על כתפיה (כעולה מפ"י ר"ע מברטנורה) ועל גביו נתונה הינומה.

קרויס (עמ' 277) טוען שאביזרי הקישוט המוזכרים במשנה שבת ו,א - חוטי צמר ופשתן, טוטפת, סרביטין וכבול - מוכיחים שנשים היו קושרות לשערן תכשיטים שונים. מכך שבאותה משנה העוסקת בשאלה במה אשה יוצאה בשבת לא הוזכר לא כובע ולא מצנפת, הרי שכיסוי מעין זה לא היה קיים כלל.

גם המשנה במקוואות ט,א העוסקת בחציצה בעת טבילה, אינה מזכירה כלל כיסוי ראש, אלא "חוטי צמר וחוטי פשתן ורצועות שבראשי הבנות". מסתבר שקישוטים אלו היו קשורים לשיער עצמו ולא לכיסוי הראש, שאילו כן היה הכיסוי עצמו מהווה חציצה. אכן אפשר שמדובר בבנות רווקות, שאף הן נצרכו לטבילה במקווה בימים שהקפידו על טהרה לאו דווקא לצורכי אישות.

אביזר אחר המוזכר במקורות התנאיים (משנה, שבת טו,ב; כלים כד,טו כח; תוספתא כלים ב"ב פ"ה) הוא הסבפה. לפי הרמב"ם בפירושו למשנה, זהו "כיסוי שנותנים הנשים על ראשיהן, והיא רשת שנקביה דקין מאוד. ולפיכך נקראה סבכה, כדי שיראה השיער מתחתיה". בכך מבוארים דברי ר' שמעון בן

אלעזר בבבלי שבת נז, ב: "כל שהוא למטה מן השבכה יוצאין בו; כל שהוא למעלה מן השבכה אין יוצאין בו".

במשנה בכלים כד, טז קיימת אבחנה בין שלושה סוגי סבכה: של ילדה, של זקנה ושל יוצאת לחוץ. לסוג האחרון נותן הרמב"ם בפירושו למשנה שלושה פירושים:

א. היא מיועדת ליציאה מחצר לחצר באותו רחוב.

ב. זהו לבושה של היוצאת לחוץ, מעניין יצאנות.

ג. בסבכה יוצאים לראווה ולמשחקים. האשה לובשת את הבגד המכוער הזה כדי שיצחקו ממנה.

ביד-החזקה בהלי כלים כז, טו מפרש הרמב"ם בפירושו השלישי: "ושעושיין לשחק בה". הראב"ד בהשגותיו מפרש שזוהי סבכה של זונה - הנקבים של הסבכה גדולים מאוד והשיער נראה דרכם. ואין עליהם תורת בגד, מכיוון שהסבכה "הרי היא כמי שנקרעה ואינה מקבלת השער".

על כל פנים הסבכה, שהינה כיסוי ראש מחורר, אינה ממלאת את תפקיד כיסוי הראש. ואולי כל אשה יכולה היתה להיות מצוידת בסבכה, אלא שסבכת הזונה היתה שונה בהיותה בעלת חורים גדולים יותר.

אביזר אחר הנזכר מהתקופה הנזכרת הוא הצעיף. בספר יהודית (יג, ג) מובא שיהודית שמה על שיער ראשה, לאחר שסלסלה אותו, צניף, אולי הכוונה לצעיף. בירושלמי שבת פ"ו ה"א מסופר שאשת ר' עקיבא מכרה את "מקליעתא דרישא" כדי שילמד תורה. המדובר הוא על סוג כיסוי כלשהו - לפי קרבן-העדה: צעיף, ולפי פני-משה: פאה נכרית שנעשתה משערה הקלוע.

לפי המשנה בכתובות ה, ח, זבים ד, א, כלים יג, ב ומקורות נוספים כיסו נשים את ראשיהן בכיפה. במגילה כז, ב מבאר רש"י שזהו צעיף.

מקורות אלו מתקופת התנאים מצביעים על מסקנתו של די"ר פרימר:¹⁴

אין להטיל ספק בכך שכיסוי הראש היווה מנהג מקובל אצל בנות ישראל בתקופת התנאים. מנהג הזה של כסוי ראש היה נפוץ ומקובל מאוד, כך ש Tertullian אחד מגדולי אבות הכנסייה הנוצרית במאה השנייה לסה"נ, כותב שמנהג זה מהווה אחד מסימני הזיהוי של היהודיה.

ד. תקופת האמוראים

האמוראים מפרשים את דברי התנאים. בגמ' בשבת נז,ב הם תוהים מה מובנם של טוטפת, סרביטין, כבול ואיסטמא. יתכן שכבר לא הכירו כלל אביזרים אלו, או שהכירום בשמות שונים.

יתכן שהיה הבדל בין הנהוג בארץ ישראל לבין הנהוג בבבל, שכן רבי יוחנן, האמורא הארץ-ישראלית קובע ש"קלתה אין בה משום פרוע ראש" (כתובות עב). ר' זירא תמה על כך, כנראה מתוך הכרתו את הנהוג בבבל, "אם כן לא הנחת בת לאברהם אבינו שיושבת תחת בעלה!" אביי (או רב הונא - בין כך ובין כך אמורא בבלי) מפרש שאין הכוונה ליציאה לשוק או בחצר, אלא כשהולכת מחצר לתצר דרך מבוי.

ד"ר פרימר רואה אפוא מקום להבחין בין ארץ ישראל, בה די בכיסוי בקלתה בעת יציאה לשוק כדי שלא תיחשב אשה כעוברת על דת, בעוד שבבבל נחשבת היא כעוברת על דת.

ה. הטעם והייעוד של כיסוי הראש

מוצאים אנו כי חל מפנה ביחס לכיסוי הראש מתקופה לתקופה, ואף ממקום למקום. יש להניח שכיסוי הראש שימש לציון המעמד של האשה, והראייה שמצאנו כי אף הזונות היו מכסות את ראשן, אם כי בסבכה שהחורים שבה מגלים יותר את השיער. מן הסתם לא רצו לגלות יותר משהיו צריכות, על מנת לשמר על משהו מכבודן. על הרצון לשמר באופן זה את מעמדן יש ללמוד מתוך המסופר על תמר בבראשית לח, יד-טו.

מאיידך גיסא, כשרוצים להשפיל אשה ולבוותה, והכוונה לסוטה, מגלים את ראשה. הפורע ראש אשה חייב לפצותה בסך של ארבע מאות זוז (משנה ב"ק חו). הנימוק אינו בשל פגיעה בצניעותה, אלא כמובא במשנה "הכל לפי כבודו". נראה שבתקופת האמוראים חל מפנה, ומעתה לא בכבוד מדובר אלא בצניעות, לא בהשפלה אלא בפריצות, מעתה ואילך "שער באשה ערוה" כדברי רב ששת.

בימינו דומה שחברו להן שתי הסיבות. המעיין בדבריו של הרב אלימלך בר-שאול בספרו מערכי-לב ימצא את הדגשת נושא הכבוד והאצילות שבכיסוי הראש. כיסוי הראש לדעת הרב שמואל כ"ץ (קדושים תהיו, ירושלים תש"ס) הוא כדי לשמור על אצילותה ויופיה האמיתי של האשה.

לעניין הייעוד של כיסוי הראש מתייחס הרב א' אלינסון ז"ל בספרו "הצנע לכת" (עמ' 94-96): "רק האשה הנשואה חייבת בכיסוי ראשה וזהו בעצם ההבדל היחיד בינה לבין הרווקה בכל התחום של נורמות הצניעות שנקבעו ע"י חז"ל..." נראה שחובת הכיסוי משמשת כתזכורת לאשה, שעליה להתנהג בהתאם לקווים שנקבעו לבנות ישראל הצנועות. לפי תפיסת חז"ל, כל אשה שכבר התנסתה בדברים שבינו לבינה זקוקה לתזכורת זו, ולכן הטילו את חובת הכיסוי על כל אשה שאינה בתולה.